

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v6.2025.7>**В. С. Куля***здобувач третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
orcid.org/0009-0000-2781-3974*

БАГАТОАСПЕКТНІСТЬ ПРОЯВІВ ПРИНЦИПУ РІВНОСТІ У АДМІНІСТРАТИВНОМУ ПРАВІ

В статті розкрито багатоаспектність прояву у адміністративному праві принципу рівності. Встановлено, що до чинників, які обумовлюють дискусійність розуміння в науковій літературі змісту принципу рівності, відносяться: 1) «рівність» є об'єктом досліджень багатьох наук, кожна з яких виробляє власне бачення «рівності» у певній системі знань; 2) в юриспруденції кожна галузева наука по своєму розкриває зміст поняття «рівність» та, відповідно, зміст принципу рівності у конкретній сфері правовідносин; 3) на кожному етапі розвитку суспільства і держави ідеї рівності сприймалися по-різному, що суттєво впливало на зміст правового регулювання. Починаючи з 1991 року національне адміністративне право суттєво змінювалось за своїм змістом, що стало підставою для формування в системі адміністративного права трьох підсистем – матеріального, процедурного і процесуального права. Доведено, що аналіз принципу рівності у адміністративному праві теж слід робити з огляду на поділ даної галузі на три підсистеми – матеріальне, процедурне і процесуальне право. Зроблено висновок, що принцип рівності перед законом в матеріальному адміністративному праві має такі особливості: 1) носить загальний характер для таких суб'єктів адміністративного права як приватні особи та публічні службовці; 2) обмежує свавілля суб'єктів владних повноважень, адже розповсюджується на правотворчу та правозастосовну діяльність суб'єктів публічного адміністрування, які повинні у своїй діяльності дотримуватись вимог даного принципу.

Наголошено, що принцип рівності перед законом в адміністративному процедурному праві має наступні особливості: 1) обмежується сферою процедурного адміністративного провадження та реалізується виключно в процедурних правовідносинах; 2) адресується всім учасникам процедурних правовідносин, але стосується виключно правил участі у адміністративній процедурі учасників провадження (наприклад, для уникнення зловживань процедурними правами).

Доведено, що принцип рівності перед законом і судом в адміністративному процесуальному праві характеризується такими особливостями: 1) проявляється в сутності судового контролю за суб'єктами владних повноважень; 2) позначається на взаємовідносинах між учасниками судового процесу; 3) відображається на взаємовідносинах, що виникають між учасниками судового процесу та адміністративним судом.

Ключові слова: рівність, принцип рівності, принципи адміністративного права, принципи адміністративного судочинства, принцип рівності перед законом і судом.

Kulia V. S. MULTIASPECT OF MANIFESTATIONS OF THE PRINCIPLE OF EQUALITY IN ADMINISTRATIVE LAW

The article reveals the multifaceted manifestation of the principle of equality in administrative law. It is established that the factors that determine the debatability of understanding the content of the principle of equality in the scientific literature include: 1) "equality" is the object of research of many sciences, each of which develops its own vision of "equality" in a certain system of knowledge; 2) in jurisprudence, each branch of science in its own way reveals the content of the concept of "equality" and, accordingly, the content of the principle of equality in a specific sphere of legal relations; 3) at each stage of the development of society and the state, the ideas of equality were perceived differently, which significantly influenced the content of legal regulation. Starting from 1991, national administrative law has significantly changed in its content, which became the basis for the formation of three subsystems in the system of administrative law - substantive, procedural and procedural law. It is proved that the analysis of the principle of equality in administrative law should also be done taking into account the division of this branch into three subsystems - substantive, procedural and procedural law. It is concluded that the principle of equality before the law in substantive administrative law has the following features: 1) is general in nature for such subjects of administrative law as private individuals and public servants; 2) limits the arbitrariness of subjects of power, as it extends to the law-making and law-enforcement activities of subjects of public administration, which must comply with the requirements of this principle in their activities.

It is emphasized that the principle of equality before the law in administrative procedural law has the following features: 1) is limited to the sphere of procedural administrative proceedings and is implemented exclusively in procedural legal relations; 2) is addressed to all participants in procedural legal relations, but concerns exclusively the rules of participation in the administrative procedure of the participants in the proceedings (for example, to avoid abuse of procedural rights).

It has been proven that the principle of equality before the law and the court in administrative procedural law is characterized by the following features: 1) it is manifested in the essence of judicial control over subjects of power; 2) it affects the relationships between participants in the judicial process; 3) it is reflected in the relationships that arise between participants in the judicial process and the administrative court.

Key words: equality, principle of equality, principles of administrative law, principles of administrative justice, principle of equality before the law and the court.

Актуальність дослідження. Принцип рівності може набувати специфічного змісту в залежності від сфери та суб'єктів правовідносин де реалізується. Наприклад, в Конституції України проголошується і розкривається зміст:

- рівності усіх суб'єктів права власності перед законом (ст. 13);
- рівності людей у своїй гідності та правах (ст. 21);
- рівності конституційних прав і свобод громадян та рівності громадян перед законом, в тому числі, рівності прав жінки і чоловіка (ст. 24);
- рівності прав усіх професійних спілок та рівності перед законом усіх об'єднань громадян (ст. 36);
- рівності права доступу громадян «до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування» [1, ст. 38];
- рівності можливостей особи у виборі професії та роду трудової діяльності, яка гарантується державою (ст. 43);
- рівності прав і обов'язків подружжя у шлюбі та сім'ї (ст. 51);
- рівності дітей «у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним» [1, ст. 52];
- рівності виборчого права (ст. 71);
- рівності «усіх учасників судового процесу перед законом і судом» [1, ст. 129].

Як бачимо, принцип рівності багатоаспектний за своїм змістом, що відображається і на механізмах його реалізації в кожному конкретному випадку, а саме, на наборі правових засобів, що забезпечують втілення даного принципу у реальне життя. Наприклад, А. Чемодурова стосовно цього зазначає: «У системі основоположних принципів велике значення має ідея рівності. Шляхом законодавчого закріплення цього принципу в юридичних актах держава забезпечує рівне становище для кожного в суспільстві. Проблематика принципу рівності в праві не втрачає актуальності, оскільки люди все більше поглиблюються у питання, які стосуються їх прав, обов'язків, становища в суспільстві тощо. Отже, розуміння сутності ідеї рівності завжди буде актуальним, адже стосується найбільш бажаної гарантії для кожної особистості – бути рівним у своїх правах» [2, с. 204].

У зв'язку із цим, актуальним бачиться аналіз особливостей правової фіксації та реалізації принципу рівності в адміністративному праві, з врахуванням його сутності та внутрішньої системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Принципу рівності та визначенню його місця в системі принципів адміністративного права приділено достатньо уваги у працях таких вчених як Н. О. Армаш, О. М. Бандурка, А. В. Басов, В. М. Бевзенко, С. В. Ківалов, О. М. Пасенюк, М. І. Смокович, О. І. Харитонova

та ін. Втім, цей принцип, маючи стале змістовне наповнення, має і безліч механізмів своєї реалізації в адміністративних правовідносинах, що ускладнює його дослідження як феномену адміністративного права.

Мета статті є розкриття багатоаспектності проявів принципу рівності у адміністративному праві.

Виклад основного матеріалу. Дискусійність розуміння змісту принципу рівності в науковій літературі обумовлена декількома причинами (як об'єктивними, так і суб'єктивними).

По-перше, «рівність» є об'єктом досліджень багатьох наук – соціології, психології, правознавства і ін. Кожна наука використовує свій арсенал методів дослідження та категоріальний апарат і, відповідно, отримує своє власне бачення «рівності» у певній системі знань. Маючи багато спільного в багатьох науках, «рівність» у кожній сфері фахових знань набуває специфічних ознак, які унеможливають її використання в інших сферах у одному і тому ж значенні. Наприклад, А. Чемодурова стосовно цього наголошує: «Зміст принципу рівності був і залишається предметом наукових дискусій. Сьогодні не існує єдиного розуміння змісту цієї ідеї» [2, с. 205].

По-друге, в юриспруденції кожна галузева наука по своєму розкриває зміст поняття «рівність» та, відповідно, зміст принципу рівності у конкретній сфері правовідносин. Наприклад, у сімейному праві акцент робиться на «рівних правах і обов'язках», по-перше, жінки і чоловіка у сімейних відносинах, шлюбі та сім'ї [3, ст. 7], по-друге, батьків щодо дитини [3, ст. 141], по-третє, дітей щодо батьків [3, ст. 141]. Кожна із зазначених груп рівності прав і обов'язків має своє власне змістовне наповнення. Зокрема, рівність прав і обов'язків жінки та чоловіка змістовно складається з:

1) рівності права:

- «на повагу до своєї індивідуальності, своїх звичок та уподобань» [3, ст. 51];
- «на фізичний та духовний розвиток, на здобуття освіти, прояв своїх здібностей, на створення умов для праці та відпочинку» [3, ст. 52];
- «на володіння, користування і розпорядження майном, що належить їм на праві спільної сумісної власності, якщо інше не встановлено домовленістю між ними» [3, ст. 63];

2) засад рівності подружжя при вирішенні усіх найважливіших питань життя сім'ї [3, ст. 54].

У трудовому праві багато уваги приділено забезпеченню рівності трудових прав громадян України. При цьому, зміст поняття «рівність трудових прав» розкривається через використання і пояснення змісту інших термінів – «недопущення дискримінації у сфері праці» та «заборона мобінгу» [4, ст. 2-1, 2-2].

Як бачимо, зміст поняття «рівність» у сімейному та трудовому праві набуває багато відмінностей, які обумовлені специфікою галузевого правового регулювання. Зокрема, А. Чемодурова стосовно цього констатує: «Принцип рівності в праві є предметом досліджень багатьох науковців. У результаті різних підходів до аналізу цього питання вчені доходять відмінних висновків щодо визначення дефініції та змісту принципу рівності» [2, с. 205].

По-третє, на кожному етапі розвитку суспільства і держави ідеї рівності сприймалися по-різному – у рабовласницькому устрої це були одні уявлення, у феодальному – другі, а у капіталістичному – треті. А. Чемодурова теж стверджує: «Розуміння та тлумачення принципів права, зокрема принципу рівності може змінюватися внаслідок розвитку соціуму. Ідея рівності в суспільстві є однією з найбільш вагомих вихідних засад в еволюції держави, права, політики та соціальних відносин» [2, с. 206-207]. Більш того, висловлення А. Чемодурової дозволяє припустити, що на розвиток уявлень про «рівність» впливають не тільки процеси розвитку суспільства і держави (зміни в суспільстві безумовно відображаються і на праві, на сутності правового регулювання), а й процеси еволюції права. Власне з цієї позиції хотілося б розглянути особливості прояву принципу рівності у адміністративному праві.

Починаючи з 1991 року національне адміністративне право суттєво змінювалось за своїм змістом, що було викликано, з одного боку, засадами розвитку національного законодавства, які були проголошені в 1996 році у Конституції України, а, з іншого, призначенням адміністративного права, яке поступово перетворювалося із «управлінської» галузі права на галузь, яка регулює на демократичних засадах взаємовідносини, що виникають між державою (її органами) та приватними особами (фізичними і юридичними особами).

Все це стало підставою для формування в системі адміністративного права трьох підсистем – матеріального, процедурного і процесуального права. Не всі адміністративісти підтримують внутрішній поділ адміністративного права як галузі національного права на ці три підсистеми, втім в наукових публікаціях такий поділ з кожним роком набуває все більше прибічників. Наприклад, О.І. Миколенко і О.М. Миколенко стверджують: «Розвиток адміністративного законодавства суттєво впливає і на систему адміністративного права України. Сьогодні із впевненістю можна стверджувати, що в цій системі слід виділяти матеріальне, процедурне і процесуальне адміністративне право. Відповідно, кожна частина адміністративного права буде забезпечувати своїх суб'єктів специфічним правовим статусом – адміністративно-матеріальним, адміністративно-про-

цедурним, адміністративно-процесуальним» [5, с. 66]. О.О. Санжара наголошує: «Одразу ж зазначимо, що є прибічниками підходу, у відповідності до якого норми адміністративного права поділяються на три види – матеріальні, процедурні та процесуальні» [6, с. 172]. Виділяючи та аналізуючи етапи розвитку наукової думки про адміністративний процес І.Л. Желтобрюх зазначає: «Другий етап (з 2004 року по сьогодні) характеризується тим, що, по-перше, за окремими науковими напрямками почали досліджуватися проблеми управлінського (неконфліктного, неюрисдикційного), деліктного та судового адміністративного процесів, по-друге, відбувся поступовий розподіл адміністративних матеріальних, процедурних та процесуальних норм, що дало можливість адміністративний процес пов'язувати винятково із правосуддям, яке здійснюється адміністративними судами, а адміністративну процедуру – з правотворчою і правозастосовною діяльністю органів публічної адміністрації» [7, с. 29].

Вважаємо, що аналіз принципу рівності у адміністративному праві теж слід робити з огляду на поділ даної галузі на три підсистеми – матеріальне, процедурне і процесуальне право.

Отже, матеріальне адміністративне право констатує і декларує факти правової дійсності (структуру органів публічного управління, правовий статус суб'єктів адміністративного права, види публічних службовців, принципи і ін.), які мають загальний характер (без уточнення і конкретизації їх проявів у певних адміністративних правовідносинах). Наприклад, Закон України «Про державну службу» [8] констатує, що «державна служба здійснюється з дотриманням такого принципу як забезпечення рівного доступу до державної служби» [8, ст. 4]. Дана адміністративна норма є нормою матеріального права, бо проголошує загальну вимогу до учасників правовідносин, що виникають під час вступу на державну службу та під час її проходження. Реалізація ж даного принципу забезпечується як нормами матеріального, так і процедурного права, які теж містяться в Законі України «Про державну службу» та розпорошені майже по всіх розділах нормативно-правового акту:

- 1) до матеріальних відносяться норми, які:
 - закріплюють однаковий об'єм основних прав і обов'язків державних службовців (ст. 7 і 8);
 - встановлюють однакові загальні вимоги до осіб, які претендують на посади державної служби (ст. 19 і 20);
 - передбачають загальні матеріальні, моральні та соціальні гарантії для державних службовців (ст. 50–55);
 - закріплюють загальні вимоги до робочого часу та часу відпочинку державних службовців (ст. 56–60) та ін.;

2) до процедурних відносяться норми, які:

- передбачають загальний порядок проведення конкурсу на зайняття посад державної служби (ст. 22–30);

- закріплюють загальний порядок притягнення державних службовців до дисциплінарної відповідальності (ст. 71–79) тощо.

Подібна правова регламентація принципу рівності зустрічається і в Законі України «Про освіту» [9], де в ст. 3 проголошується, що «в Україні створюються рівні умови доступу до освіти» [9]. Зміст же та реалізація цієї матеріальної норми регламентуються низкою інших норм закону, які:

- передбачають необхідність використання в освіті «розумного пристосування» (ст. 1);

- встановлюють, що забезпечення рівного доступу до освіти є однією із пріоритетних засад державної політики в Україні, а освіта будується в державі за принципом рівних можливостей для всіх (ст. 6);

- закріплюють загальні вимоги до освіти, так звані «стандарти освіти» (ст. 32);

- передбачають загальні вимоги до акредитації освітніх програм (ст. 44) тощо.

Процедурне адміністративне право регламентує підстави та порядок розгляду суб'єктами владних повноважень (суб'єктами публічного адміністрування) адміністративних справ неюрисдикційного характеру. Наприклад, Закон України «Про адміністративну процедуру» [10] серед принципів адміністративної процедури передбачає принцип рівності перед законом, зміст якого розкривається у ст. 7 нормативно-правового акту, а його реалізація забезпечується іншими нормами, які:

- закріплюють спільний для всіх учасників адміністративної процедури перелік процедурних прав і обов'язків (ст. 28);

- встановлюють підстави та загальний порядок здійснення адміністративної процедури (Розділи IV – VIII).

Тобто принцип рівності перед законом в адміністративному процедурному праві має наступні особливості:

1) обмежується сферою процедурного адміністративного провадження та реалізується виключно в процедурних правовідносинах;

2) адресується всім учасникам процедурних правовідносин (і адміністративному органу, що розглядає справу, і учасникам процедурного адміністративного провадження), але стосується виключно правил участі у адміністративній процедурі учасників провадження (наприклад, для уникнення зловживань процедурними правами).

Процесуальне адміністративне право закріплює підстави та порядок розгляду адміністративними судами публічно-правових спорів. Кодекс адміністративного судочинства України

(далі – КАС України) використовує термін «принцип рівності» у декількох значеннях:

- спочатку акцентується увага на тому, що в справах, де відповідачем виступає суб'єкт владних повноважень та оскаржуються його рішення, дії чи бездіяльність, адміністративний суд зобов'язаний перевіряти, чи вчинені такі дії (прийняті рішення) з «дотриманням принципу рівності перед законом, запобігаючи всім формам дискримінації» [11, ст. 2] (це вимоги до сутності судового контролю за суб'єктами владних повноважень);

- потім звертається увага на принципи адміністративного судочинства серед яких виділяється принцип «рівності усіх учасників судового процесу перед законом і судом» [11, ст. 2] (це вимоги до режиму участі осіб в адміністративному судочинстві).

Одразу ж виникає питання – чи рівнозначні між собою поняття «рівність усіх перед законом» та «рівність усіх перед судом»? Автори навчально-методичної літератури і науково-практичних коментарів на цей аспект, як правило, не звертають увагу, що, на нашу думку, є не виправданим кроком, адже в Конституції України окремо закріплюється принцип рівності громадян перед законом (ст. 24), а окремо «принцип рівності усіх учасників судового процесу перед законом і судом» [1, ст. 129]. Зокрема, М.І. Смокович і В.М. Безенко розкривають специфіку реалізації даного принципу в адміністративному судочинстві, з чим повністю погоджуємось, але не роблять різниці між «рівністю перед законом» та «рівністю перед судом», починаючи оперувати в підручнику лише одним терміном – «рівність перед законом» [12, с. 105–106]. Автори науково-практичного коментаря до КАС України за загальною редакцією А.Т. Комзюка теж не акцентують увагу на змістовному наповненні понять «рівність усіх перед законом» та «рівність усіх перед судом», а занурюються у розкриття специфіки реалізації відповідних конституційних принципів в межах адміністративного судочинства, по-перше, з огляду на класифікацію учасників адміністративного судочинства [13, с. 113–114], по-друге, через розкриття змісту таких понять як «безпідставне надання прав і привілеїв» та «обмеження прав» [13, с. 114–115]. Автори ж науково-практичного коментаря до КАС України за редакцією С.В. Ківалова, О.М. Пасенюка і О.І. Харитонові наголошують на тому, що:

- конституційний принцип рівності в адміністративному судочинстві складається з двох змістовних елементів – «1) рівності усіх учасників процесу перед законом і судом; 2) змагальності сторін» [14, с. 57];

– «близьким до принципу рівності усіх учасників адміністративного процесу перед законом і судом є принцип процесуальної рівноправності, який є проявом принципу рівності громадян перед законом і судом» [14, с. 57];

– «принцип рівності в адміністративному процесі має дві складові – рівність перед законом і рівність перед судом, що підкреслює подвійність відносин, які мають місце в адміністративному процесі, а саме – матеріальних відносин, які існують між сторонами адміністративного процесу, та процесуальних відносин, які існують між сторонами і судом» [14, с. 57].

Наведені вище висновки авторів науково-практичного коментаря показують, по-перше, дискусійність питання щодо визначення змісту принципу рівності усіх учасників судового процесу перед законом і судом та визначення його місця у загальній системі принципів права, по-друге, хаотичність думок щодо співвідношення одних принципів адміністративного судочинства з іншими. Проблема полягає і в тому, що запропонований в КАС України перелік принципів адміністративного судочинства є обов'язковим лише для юристів-практиків, які оперують нормами чинного законодавства як доказами законності вчинених ними дій, прийнятих рішень чи бездіяльності. Інша справа з юристами-науковцями, які можуть пропонувати (користуючись системою загальних теоретичних знань) і інші принципи адміністративного судочинства, які не передбачені в ч. 3 ст. 2 КАС України та часто виводяться із загального змісту адміністративного процесуального правового регулювання.

Таким чином, в теорії адміністративного права можуть бути представлені такі класифікації принципів адміністративного судочинства, які лише частково збігаються із офіційною їх класифікацією, що пропонується в ч. 3 ст. 2 КАС України.

Втім звертаємо увагу, що автори науково-практичного коментаря до КАС України за редакцією С.В. Ківалова, О.М. Пасенюка і О.І. Харитонові розрізняють між собою поняття «рівність усіх перед законом» та «рівність усіх перед судом», з чим погоджуємось, але з невеликим доповненням. Автори стверджують, що в межах адміністративного судочинства можуть існувати матеріальні відносини, але не уточнюють про що йде мова. На нашу думку, всі відносини, що складаються та реалізуються в межах адміністративного судочинства, є процесуальними незалежно від того, складаються вони між сторонами і судом чи виключно між сторонами. Позасудові ж відносини між учасниками судового процесу (наприклад, відносини медіації) дійс-

но мають матеріальний та процедурний характер, але в таких відносинах вони виступають у іншому правовому статусі – як сторони медіації [15, ст. 1]. Тому основна різниця між поняттями «рівність усіх перед законом» та «рівність усіх перед судом» в адміністративному судочинстві, на нашу думку, полягає в наступному:

1) рівність усіх учасників судового процесу перед законом стосується взаємовідносин між учасниками судового процесу (наприклад, учасники справи по відношенню один до одного наділяються однаковим об'ємом процесуальних прав і обов'язків);

2) рівність усіх учасників судового процесу перед судом стосується взаємовідносин, що виникають між учасниками судового процесу та адміністративним судом (наприклад, недопущення привілеїв для одного учасника за рахунок ущемлення процесуальних прав іншого учасника). В таких відносинах багато залежить від професійності та фаховості судді, який розглядає і вирішує публічно-правовий спір.

Висновки. На підставі проведеного дослідження можна констатувати наступне.

Принцип рівності по різному проявляє себе в матеріальному, процедурному та процесуальному адміністративному праві.

Принцип рівності перед законом в матеріальному адміністративному праві має такі особливості: 1) носить загальний характер для таких суб'єктів адміністративного права як приватні особи та публічні службовці; 2) обмежує свавілля суб'єктів владних повноважень, адже розповсюджується на правотворчу та правозастосовну діяльність суб'єктів публічного адміністрування, які повинні у своїй діяльності дотримуватись вимог даного принципу.

Принцип рівності перед законом в адміністративному процедурному праві має наступні особливості: 1) обмежується сферою процедурного адміністративного провадження та реалізується виключно в процедурних правовідносинах; 2) адресується всім учасникам процедурних правовідносин, але стосується виключно правил участі у адміністративній процедурі учасників провадження (наприклад, для уникнення зловживань процедурними правами).

Принцип рівності перед законом і судом в адміністративному процесуальному праві характеризується такими особливостями: 1) проявляється в сутності судового контролю за суб'єктами владних повноважень; 2) позначається на взаємовідносинах між учасниками судового процесу; 3) відображається на взаємовідносинах, що виникають між учасниками судового процесу та адміністративним судом.

Література

1. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Чемодурова А. Поняття та зміст принципу рівності у праві. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 11. С. 204–207.
3. Сімейний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21-22. Ст. 135.
4. Кодекс законів про працю України. *Відомості Верховної Ради*. 1971. № 50. Ст. 375.
5. Миколенко О. І., Миколенко О. М. Адміністративно-правовий статус як категорія адміністративного права. *Правова держава*. 2023. № 52. С. 65–73.
6. Санжара О. О. Адміністративно-правовий механізм реалізації прав і свобод громадян в сфері місцевого самоврядування : дис. ... докт. філос. : 12.00.07 (081 – Право); Університет митної справи та фінансів. Дніпро, 2020. 229 с.
7. Желтобрюх І. Л. Адміністративний процес у сучасній доктрині адміністративного права як сфера об'єктивізації статусу сторін судочинства. *Правова позиція*. 2019. № 3 (24). С. 24–30.
8. Про державну службу : Закон України від 10.12.2015 р. *Відомості Верховної Ради*. 2016. № 4. Ст. 43.
9. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. *Відомості Верховної Ради*. 2017. № 38-39. Ст. 380.
10. Про адміністративну процедуру: Закон України від 17.02.2022 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 15. Ст. 50.
11. Кодекс адміністративного судочинства. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 35-36, № 37. Ст. 446.
12. Смокович М. І., Бевзенко В. М. Адміністративний процес України : теорія, практика : підручник. За заг. ред. Бевзенка В. М., видання 4. К. : ВД «Дакор», 2024. 1224 с.
13. Кодекс адміністративного судочинства України : науково-практичний коментар / Н. О. Армаш, О. М. Бандурка, А. В. Басов [та ін.]; за заг. ред. А. Т. Комзюка. К. : Прецедент; Істина. 823 с.
14. Кодекс адміністративного судочинства України : науково-практичний коментар / [Ківалов С. В., Харитонов Є. О., Харитонova О. І. та ін.]; За заг. ред. С. В. Ківалова, О. М. Пасенюка, О. І. Харитонovої. К. : Правова єдність, 2009. 656 с.
15. Про медіацію: Закон України від 16.11.2021 р. *Відомості Верховної Ради*. 2022. № 7. Ст. 51.

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 15.12.2025
Дата публікації: 31.12.2025